

УДК 94(477)«16»+271.2:321.01

Державницькі ідеї українського православного духовенства періоду національно-визвольної революції середини XVII ст. (1648-1657)

Н.М. ШАЛАШНА

Донбаський державний педагогічний університет, м. Слов'янськ, Україна,
E-mail: n.shalashna@gmail.com**Авторське резюме**

У статті аналізується розвиток поглядів на сутність держави, політичні права, роль правителя, взаємовідносини між духовною та світською владою, сформованих у середовищі українських православних інтелектуалів кінця XVI – початку XVII ст. На середину XVII ст. ця система понять була достатньо чітко сформована та потребувала політичної реалізації. Наслідком цього стало чергове зближення між козацькою старшиною та православними ієрархами і взаємовплив їхніх політичних концепцій. Досліджується внесок церковної еліти в еволюцію козацького ідеалу державності в часи національно-визвольної революції 1648-1657 рр. Аналізуються спільні та відмінні риси в уявленнях про ідеальну державу в козацькому та церковному середовищах, причини цих відмінностей та їх вплив на перебіг політичних подій.

Відзначено, що уявлення козацької старшини та православного духовенства збігались у визначенні ідейного навантаження політичного поняття «Русь», у розумінні політичної нації як позастанової етнічно-конфесійної спільноти, об'єднаної на основі добровільного бажання обороняти рідну віру й власні права. Висловлюється припущення, що ці уявлення були запозичені козацтвом із церковного середовища, оскільки розроблялись у лоні церкви ще з кінця XVI ст. Водночас значно відрізнялись погляди на волюдаря держави та взаємостосунки між церковною та світською владою. Якщо в середовищі православ-

© Н.М. Шалашна, 2014

ного духовенства з часів Петра Могили панували уявлення про ідеального володаря як «царя-філософа», відомі в європейській філософії ще з часів Платона, то в старшинському оточенні Богдана Хмельницького поступово відбувалась еволюція від ідеї гетьмана як демократичного провідника козацтва до ідеї монарха-самодержця. Так само відмінними були у козаків та духовенства розуміння взаємостосунків між світською та духовною владою в державі. Духовенство наполягало на верховенстві духовної влади, козацтво – світської.

Ці розбіжності в державницьких уявленнях призвели до багатьох непорозумінь між гетьманським оточенням та православною ієрархією, особливо під час оформлення союзу з Московською державою 1654 р. Вірогідно, причиною цих відмінностей були перш за все різні ідеологічні впливи на козацьку старшину, які здійснювались водночас київськими православними ієрархами, що ставили метою утвердження суверенітету українських земель, та східними православними патріархами, головною метою яких було звільнення від мусульманського панування. В подальшому як козацькі, так і церковні погляди на державу еволюціонували під впливом об'єктивних обставин та взаємно впливали, забезпечуючи участь обох станів у формуванні національної державності.

Ключові слова: православна церква, козацтво, українська нація, Київська митрополія, Петро Могила, Богдан Хмельницький, Сильвестр Косів.

Government ideas of ukrainian orthodox clergy in the period of the national-liberation revolution in the middle XVII ct. (1648-1657)

N.M. SHALASHNA

Donbass state pedagogical university, Sloviansk, Ukraine, E-mail: n.shalashna@gmail.com

Abstract

The article deals with the views of Ukrainian orthodox intellectuals of late XVI – early XVII ct. on the gist of the state, political rules, the role of the governor, the relations between the church and government authority. By the mid of XVII ct. these ideas had been clearly determined and wanted political realization. It resulted in closer relations of the Cossack and Orthodox Authorities and the interaction of their political concepts. The impact of the church elite on the evolution of the Cossack's idea of the Government in the period of the national-liberation revolution of 1648-1657 is under research. The Cossack's and the Church's common and distinctive ideas of an ideal government as well as the reasons of these distinctions and their impact on the course of the political events are analyzed.

It is proved that the Cossack and the Orthodox Authorities had common views on the basic ideas of the political notion «Rus», of a political nation as an outclass ethnic-confessional community, who are voluntarily united to defend their faith and rights. It is supposed that these ideas were borrowed by Cossacks from the church, where they had been being developed since the end of XVI ct. At the same time, there was a strict distinction in the idea of the state governor and the relations between the state and the church authorities. In contrast to orthodox priests' understanding of an ideal governor as «tsar-philosopher» (the idea that had existed in European philosophy since Platoon and had dominated since Petro Mohyla), Bohdan Khmelnytsky's entourage evolved from a democratic idea of Cossack Hetman to autocratic idea of Hetman-Monarch. The priesthood and Cossacks had also differed in their vision of the relations between the church and the state authorities. The priesthood supported the supremacy of the church, while Cossacks stood up for the state government.

Such a difference in their views resulted in great misunderstanding between hetman's adherents and orthodox hierarchy, especially in the period of formation of the Union with Moscow State in 1654. This difference must have been caused by different political influence on the Cossack Authority of both Kyiv orthodox hierarchy (whose aim was to strengthen Ukrainian sovereignty) and orthodox patriarchs in the east (aimed to liberate themselves from Moslem Government). Later on both Cossack and church ideas evolved under the impact of objective circumstances and influenced mutually in the process of formation of the national government.

Key words: orthodox church, cossacks, ukrainian nation, Kyiv metropolis, Petro Mohyla, Bohdan Khmelnytsky, Silvestr Kosiv.

Постановка проблеми. Період національно-визвольної революції середини XVII ст. був моментом становлення української ранньомодерної нації в сенсі усвідомленої людської спільноти, об'єднаної не за корпоративними, родинними чи конфесійними ознаками, а за принципом приналежності до певної культурно-політичної єдності. Самоідентифікація пізньосередньовічного населення литовсько-польських земель, яке було спадкоємцями політичної та культурної системи цінностей

Русі, відбувалась протягом XIV – XVI ст. за активної участі сусідніх етносів та під впливом європейської культури. Результатом цих процесів стало виокремлення політичної й культурної еліти, яка виступала носіями певного світогляду, де значне місце займала ідея власної державності в нових історичних обставинах. Власне, практична реалізація цієї ідеї й визначила головним чином зміст подій національно-визвольної революції та появу першого суверенного державного утворення, яке

можна називати власне українським. Ідеї суверенітету та ідеали держави, де політичною нацією виступав «народ руський», відрізнялись в середовищі шляхти, міщанства, козацтва, оскільки станові інтереси визначали потребу у задоволенні певних вимог до юридично-правової системи. Ці питання неодноразово ставали предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, починаючи ще з часів козацького літописання. Проте православної церкві у висвітленні цих подій та ідей залишається переважно місце у сфері культурно-релігійній, і інтереси церковних діячів зводяться дослідниками в основному до оборони православ'я як рідної віри, права якої повинна забезпечити власна держава. Проте духовенство тих часів виступало як активний учасник політичних процесів, а вище духовенство іноді й як керівники політичного життя. Безумовно, в середовищі православного освіченого духовенства формувались певні системні уявлення про державу, її функції, сутність політичної нації, її обов'язки перед народом. Пропагуючи ці уявлення серед віруючих, активно беручи участь у певних політичних діях, духовенство безумовно впливало на формування української держави на всіх етапах її становлення. Дана стаття є продовженням досліджень у цьому напрямі [8], які дозволять більш докладно виявити сутність процесу розвитку української держави в ранньомодерну добу, а також певною мірою в сьогоденні.

Аналіз досліджень і публікацій. Взаємостосунки між церквою, козацтвом та міщанством у процесах творення козацької держави висвітлювались у працях С. Плохія [4], О. Крижанівського [2], І. Шевченка [9], Н. Яковенка [10], В. Смоля, В. Степанкова [6] та ін. Власне, всі дослідники козащини та церковної історії XVII ст. так чи інакше приділяють увагу взаємовпливу козацької еліти та церковних інтелектуалів, причому переважно вивчаються аспекти захисту православної віри козаками. Натомість зворотний вплив, роль ідейного керівника політичних процесів, на яку претендувала церква в цей час, на сьогодні досліджені мало.

Так, Н. Яковенко [10], І. Шевченко [9], О. Крижанівський [2], М. Хавришин [7] відзначають принциповий поворот у політичних поглядах та цілях Богдана Хмельницького після 1649 р. та вплив на нього православних ієрархів. Однак залишається недослідженим, які саме ідеї змінились у системі політичних уявлень гетьмана і як це відобразилось на стратегії його діяльності, а головне – наскільки ці ідеї збігались чи відрізнялись від уже сформованої на той момент системи державницьких уявлень православної церкви. Відповідно не вивчались докладно взаємовпливи козацької старшини та духовенства на формування дер-

жавної ідеї українського народу та його самосвідомлення як політичної нації. В працях М. Костельнюк [1] досить ґрунтовно висвітлюються державницькі погляди Петра Могили та очолюваного ним гуртка київських православних інтелектуалів, проте залишається невивченим, наскільки ці ідеї впливали на ідеологію козацтва часів національно-визвольної революції середини XVII ст.

Отже, незважаючи на велику кількість ґрунтовних досліджень, присвячених як історії церкви, так і історії козацтва та подіям національно-визвольної революції, державній ідеології козацтва тощо, питання розвитку в цей час державницьких уявлень православної церкви, яка була активним учасником подій, та впливу цієї ідеології на козацьку старшину потребує вивчення.

Метою дослідження є дослідити еволюцію сформованих у церковних інтелектуальних колах протягом XIV – XVI ст. уявлень про ідеальну державу в XVII ст. та з'ясувати вплив цих поглядів на діяльність козацької політичної еліти.

Виклад основного матеріалу. В середньовічній Європі, політика й культура якої ґрунтувались на політичному спадку Римської імперії та культурних досягненнях християнської церкви, роль церкви переважно була політично домінантною, хоча довкола поділу влади між первосвященниками та світськими володарями відбувалась постійна боротьба з перемінним успіхом і більшість європейських держав мали власний спосіб вирішення цього протистояння. Натомість візантійський варіант християнства, який успадкувала Русь ще з часів Володимирового хрещення, передбачав пріоритет світської влади. Власне, принцип взаємостосунків між духовною та світською владою визначав приналежність того чи іншого суспільства до Заходу або Сходу в цивілізаційному сенсі. Не вдаючись тут до культурологічних глибин, відзначимо, що для людини західної (римської) культурної парадигми церковний володар був верховним імператором, а для східної (візантійської) – імператор був первосвященником. Слов'янський світ, у тому числі й Русь, практикував обидва варіанти, залежно від історичних обставин, вже в силу свого географічного положення.

Протягом литовсько-польського періоду вітчизняної історії набули актуальності процеси активного включення руських земель до європейського культурно-політичного середовища, а протягом кінця XV – першої половини XVII ст. в руському етносі виникли та оформились ідеї власного суверенітету, відповідного новим історичним обставинам. І в цих процесах церква виступила активним і свідомим учасником, сформулювавши власний державний проект. Фактично церква позиціонує

себе спочатку як середовище вірних, в якому зберігається освячена апостольським хрещенням держава-Русь як трансцендентне явище, а з кінця XVI – першої половини XVII ст. церква пропагує свій варіант державної програми вже як ідеал для політичної реалізації.

Власне, поява нації як уявленої спільноти обумовлена перш за все чітким усвідомленням певної єдності «Ми», що включає в себе міфологічні, культурні, політичні, конфесійні, навіть побутові складники. Натомість всі інші, хто не належать до цього «Ми», усвідомлюються як «Інші» з різним емоційним навантаженням. Протягом XIV – XVI ст. населення руських земель Королівства Польського та Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, усвідомило себе такою єдністю. І до основоположних ідейних складових цього колективного самоосмислення належало поняття про ідеал державності та політичну націю. Важливість внеску церковних інтелектуалів до розробки цього ідеалу полягає в тому, що у церковних колах державність отримувала одночасно з політичним сьогоденням трансценденцію у вічність, тобто такий сенс, який водночас задовольняв смислбуттєві потреби індивідуума та забезпечував проєкцію держави в майбутнє. В досить драматичних для українського народу історичних обставинах духовенство зробило вибір на користь європейського варіанта стратегічної державної програми, принципово відмінної від тогочасного ідеалу державності на землях майбутньої Росії. В той час, як у Москві активно розроблялась на основі візантійського спадку концепція «Третього Риму», де держава осмислювалась як церква, а государ розумівся як первосвященик, в Україні церква поставала добровільним братством віруючих, кожен з яких брав на себе певні функції з оборони віри, у тому числі й політичні та військові, однак правитель церкви стояв вище за правителя держави.

Головні положення державної програми українських православних інтелектуалів часів формування козацької державності можна сформулювати наступним чином. Перш за все розроблялась теорія Києва як «Богоспасаемого граду», Другого Єрусалима. Довкола цієї ідеології розгортаються просторово-часові координати трансцендентної Русі, де важливе місце займають апостолізація території через легенду про відвідання Києва Святим Андрієм, хрещення Русі Володимиром Великим, чудеса Києво-Печерського монастиря. На відміну від сучасних державницьких концепцій Москви як Третього Риму та Речі Посполитої як Великої Сарматії, Київ підкреслює свою духовну сутність, відмовляючись від територіальних завоювань «у просторі» і підкорюючи своє політичне існування духовним здобуткам навіть не «в часі», а у вічності [8].

У практичному сенсі церковний ідеал державності окреслювався взаємостосунками «народу руського», тобто політичної нації, та правителя. В якості «народу руського» визначалась позастановна етнічно-конфесійна спільнота, яка виступала носієм суверенітету. В цьому є певна відмінність від шляхетських та козацьких уявлень про політичну націю, які в основному були тотожними і зводились до виключного права шляхти на політичну волю й свободи. В якості володаря розумівся захисник народу, віри й церкви, наділений всією повнотою політичної влади, але підконтрольний ідейному керівництву церкви та міркуванням блага підданих. При цьому цей володар в уявленнях церкви був скоріше суспільним станом, ніж особистістю. На роль такого володаря якнайкраще було придатне козацтво, чим і було зумовлене активне зближення козацької та православної еліти наприкінці XVI – на початку XVII ст.

В такій концепції відносини між державою та церквою набули особливої ваги. Церква стверджувала своє право не лише на духовне лідерство, але й на політичний провід у державі. Особливо активно ця ідея звучала в діяльності Петра Могили та мислителів його кола. В якості важливої політичної умови для реалізації цієї ідеї обґрунтовувалось створення Київського патріархату. Ідея Київського патріархату обговорювалась починаючи з XV ст., проте особливо активно за часів Петра Могили, перш за все як спосіб примирення православних на території Речі Посполитої. При цьому кожна сторона релігійно-політичного протистояння намагалась використати цей патріархат у своїх інтересах. У варіанті, розробленому уніатськими ієрархами та частиною православної шляхти, передбачалось підпорядкування Київського патріархату папі Римському. Натомість митрополитом Київським Петром Могилою та його науковим гуртком передбачалось створення Київського патріархату як цілком самостійного та підпорядкування йому як православних, так і уніатів на території України та Білорусі [3]. При цьому головним сенсом існування патріархату були мир та злагода між громадянами, спільний захист держави від ворогів, культурний розвиток та економічне процвітання. Розбіжності у богословських питаннях відсувались на другий план, віруючі не могли змінювати своїх звичних літургійних практик, здійснюючи молитву в єкуменічній єдності. Власне, можна стверджувати, що цей Київський патріархат був ідеологією позастановою та позаконфесійною держави, громадян якої об'єднувала приналежність до «народу руського», тобто нації, як вона розумілась у ранньомодерний час.

Відповідно державницькі ідеї гуртком Петра Могили було розроблено досить докладно. В творах митрополита та його сподвижників

звучали ідеї держави як спільного блага усіх підданих, рівності громадян перед законом. Шляхом до здійснення державницького ідеалу П. Могила вважав досягнення суспільної злагоди, об'єднання всіх громадян заради державного добра під проводом національної еліти, яка має давати приклад служіння громадським інтересам. Ідеальний володар – це передусім носій моральних чеснот, що дбає про весь народ. Важливе значення має «старожитність» як концентрований досвід поколінь в управлінні державою, обов'язковою є меценатська діяльність. Власне, цей ідеал тотожний поняттю «царя-філософа», обґрунтованого ще Платоном і широко розповсюдженого у тогочасній європейській політичній думці [1]. В якості такого правителя логічно виступає духовний владика, на роль якого сам Петро Могила був придатний якнайкраще завдяки своїм особистим якостям та видатній ролі в православній церкві.

Козацтво не завжди поділяло державницькі ідеї православних ієрархів. Маючи власні станові інтереси, козацтво мало й своїх улюбленців серед представників кліру. Так, під час обрання митрополита після смерті Йова Борецького козацтво підтримувало Ісаїю Копинського, натомість Петро Могила спирався на підтримку православної шляхти [2, с. 62]. За часів Могили відбувається певне охолодження відносин між козацтвом та православним кліром, викликане не лише політичними реаліями та становими інтересами, але й розбіжності в розумінні сутності державної влади. Козацтво, не відкидаючи важливого значення церкви в житті держави, не бажає віддавати їй політичний провід, залишаючи за нею тільки питання духовності, в соціальному ж плані обстоює право віруючих на участь в управлінні церквою. Власне, з цього приводу непорозуміння були не лише між козацтвом та Київською митрополією, а й між митрополитом Моголою та Львівським братством [2, с. 72]. В той же час у розумінні політичної нації православні інтелектуали йшли в цей час значно далі козацтва. Якщо духовенство, як уже йшлося, розуміло політичну націю як «народ руський» у позастановому та частково позаконфесійному сенсі (а якщо говорити про Мелетія Смотрицького, то навіть і ширше за етнічність), то козацтво в цей час залишалось на позиціях козацького автономізму, тобто розширенню прав козацтва як стану, загальнонаціональні вимоги звучали у козаків лише як скасування унії та захист православної віри.

Крім того, охолодження відносин між київським духовенством та козацтвом обумовлювалось ще й тим, що православ'я в цей час отримує певну підтримку від короля Владислава IV, намагаючись використати нові можливості перш за все для зміцнення соціального статусу православної віри, що вимагає толе-

рантності до королівської влади. Натомість козацтво, за влучним висловом С. Плохія [4], потребує такої релігії, яка б забезпечувала право на постійне протистояння з польською владою, оскільки вимоги козацтва стосовно соціально-політичного та правового статусу були далеко незадоволені.

В метафізичному плані це виглядало наступним чином. Ідеалом церкви була держава, в якій у єкуменічній єдності існували православна та уніатська конфесії та громадянами якої були «народ руський» як метафізичні спадкоємці колишньої Русі, хрещеної Володимиром. Володар цієї держави – «цар-філософ», який керується в своїх діях народним благом та авторитетом церкви. Ця держава суверенна за самою своєю сутністю й джерелом суверенітету є весь народ як неподільне тіло церкви. Ідеалом же козацтва була Запорозька Січ, але наділена всіма правами шляхти за законами Речі Посполитої, станова держава, де політичною нацією було б козацтво, церква ж відігравала роль трансцендентної сили, що освячувала б діяльність вибраних козаками гетьманів. Суверенітет такої держави ґрунтувався на військовій доблесті і логічно не поширювався далі власне козацьких земель. Церковна програма ідеальної держави явно була значно ширшою та життєздатнішою за козацьку, але поточний момент, коли козаки були героями боротьби «за віру», привертав прихильність маси до козацького варіанта державності.

Проте з часів появи першої козацької держави як політичної реальності, тобто з кінця 1648 – початку 1649 рр., виникає потреба розширення суверенітету та громадянського статусу козацького стану. Вірогідно, відзначене сучасниками зближення Богдана Хмельницького з наступником Петра Могили на посаді Київського митрополита Сильвестром Косовим було викликане у тому числі й потребою ідеологічного обґрунтування державності, яка б задовольняла не лише козацтво.

Неодноразово висвітлювалось значення урочистого в'їзду Богдана Хмельницького до Києва в грудні 1648 р., коли він уперше стає рівним співрозмовником Єрусалимського патріарха Паїсія та Київського митрополита Сильвестра Косова. Багато хто з дослідників небезпідставно вважає, що саме в спілкуванні з цими ієрархами зазнала принципових змін державна стратегія гетьмана, яку він реалізовував протягом наступних років [6, 5, 10]. Однак важливим для розуміння державного розвитку України є той факт, що політичні стратегії, запропоновані цими двома ієрархами, за якими стояли широкі кола духовенства, не тільки не були тотожними, але й суперечили одна одній. Вибір гетьмана між двома запропонованими йому шляхами був зумовлений

як об'єктивними обставинами, так і його особистими рисами і багато в чому визначив долю народу на декілька століть.

Так, патріарх Паїсій, так само як і всі інші східні патріархи того часу, головним своїм завданням мав визволення православних земель з-під влади Османської держави. З цією метою церковні діячі всіляко сприяли створенню спільної коаліції православних держав для боротьби проти мусульманства. До такої коаліції мала вступити й новонароджена Україна, значно її посиливши. Однак провідну роль у цьому об'єднанні відігравала Московська держава як політично наймогутніша. Відповідно всі східні православні патріархи, перш за все боячись втратити підтримку з боку московського царя, багато зусиль докладали, аби відвернути Хмельницького від союзу з кримським ханом [5, с. 160]. Намагання патріарха Паїсія повернути Хмельницького на боротьбу з мусульманством не гребували й особистим підкупом. Так, невдовзі після урочистого в'їзду гетьмана до Києва патріарх без сповіді відпустив йому гріхи та обвинчав заочно з Мотроною, що відмовлявся раніше зробити Косів. Так само під впливом Паїсія на початку 1649 р. Б. Хмельницький надіслав до Москви посольство, очолене полковником Мужилівським, з проханням прийняти Військо Запорозьке під високу царську руку [6, с.195].

За політичними міркуваннями, які могли об'єктивно бути як на користь, так і на шкоду новонародженій державі, стояла докладно розроблена ідеологія візантійської державності. В ній єдино вартою існування була православна держава, вона мала обіймати весь православний світ і нести світло віри всім довоколишнім завойованим народам, і володар в ній міг бути лише один – імператор-самодержець, який водночас виступав і главою церкви. Саме така ідеологія на той час активно розроблялась і втілювалась у політичне життя в Московському царстві.

Про суть сформульованої українським православним духовенством державної ідеології вже йшлося. Зрозуміло, що вона була несумісною з візантійським самодержавством. Сильвестр Косів вітав Богдана Хмельницького як визволителя українського народу і активно співпрацював над текстом Зборівського договору, перш за все в питаннях розширення прав православної церкви та надання православним ієрархам місць у сенаті Речі Посполитої. При цьому влада Київського православного митрополита мала поширюватись за межі тих земель, які підлягали гетьманському уряду. Очікуючи задоволення своїх прагнень та бажання зберегти завоювання православної церкви за часів Владислава IV призвели до того, що С. Косів та його найближче оточення намагались уникати участі в будь-яких політичних

акціях. Незважаючи на те, що Вселенський патріарх Парфеній всіляко намагався схилити Косова до активної підтримки Хмельницького в інтересах Константинополя та Москви, Київський митрополит вів політичну гру, не розриваючи відносин з польським королем та зберігаючи вплив на гетьмана. Незважаючи на те, що православні українські ієрархи активно співпрацювали з Москвою, надсилаючи освічених людей, книги, співаків тощо, натомість користуючись пожертвами від московських государів, зближення та союз Богдана Хмельницького з Москвою митрополит явно засуджував, що викликало незадоволення царя. Ухиляючись від участі в переговорах з Москвою 1653 р., попри всі намагання отримати від нього прохання про оборону православної церкви від поляків, Косів засудив Переяславську присягу. Будучи примушеним обставинами до переговорів, митрополит наполягав перш за все на збереженні підпорядкування Київської митрополії Константинопольському патріарху й самостійності української церкви в усіх питаннях [7]. Важливо відзначити, що під час переговорів з польськими послами у лютому 1649 р., коли вперше «козацький автономізм, який ще місяць тому живив думку гетьмана, набув цілком інакших територіально-політичних обрисів» [10], серед керівників посольства був київський воєвода Адам Кисіль, який активно підтримував стосунки з Сильвестром Косовим.

Яку з державних стратегій обрав гетьман новонародженої козацької держави можна зрозуміти, по-перше, з Переяславського договору, а по-друге, з того факту, що після смерті Косова в квітні 1657 р. Б. Хмельницький своєю волею призначив місцеблюстителем митрополичого престолу Лазаря Барановича, відомого симпатіями до Москви [7]. Обраний українськими єпископами вже за гетьманування Івана Виговського Діонісій Балабан згодом підтримував політичний курс на розрив з Москвою. В тій же площині лежить, вірогідно, й відзначена багатьма дослідниками еволюція політичних поглядів Б. Хмельницького в бік авторитаризму та династичної форми правління. Отже, за часів гетьманування Богдана Хмельницького козацька держава в цілому спиралась на розроблені в колі українських православних інтелектуалів уявлення про ідеальну державу, політичну націю, джерела суверенітету, права та обов'язки володаря. Однак стосовно сенсу існування держави та відносин духовної й світської влади погляди гетьмана й митрополита відрізнялись, що й призвело до суперечностей в їхній діяльності. Значно більшою була підтримка державницьких поглядів духовенства серед православної шляхти, що мало значний вплив на події другої половини XVII ст.

Висновки. Говорячи про державну ідею козацтва, сформульовану протягом першої поло-

вини XVII ст. і вперше політично реалізовану в діяльності Богдана Хмельницького та його старшинського оточення, варто відзначити певну еволюцію цієї ідеї протягом нетривалого часу внаслідок появи держави, громадянами якої були не тільки козаки. Ця еволюція відбувалась завдяки активному й свідомому впливу вищого православного духовенства, яке вже мало на цей час власні досить чітко сформульовані уявлення про ідеальну державу. Однак обидва варіанти державної програми, хоча й мали багато спільних рис, однак не були цілком тотожними.

Так, ідея Русі як позастанової спільноти православних з сакрально-політичним центром в Києві, окреслена територіально на всьому обширі проживання православних Речі Посполитої, значно ширше власне козацьких земель. Сам Хмельницький виступає обраним Богом і людьми володарем, чия легітимність підтверджується церквою і завданням якого є захист власного народу й віри. Ці пункти повністю збігаються у козаків та духовенства і є новими по відношенню до вимог, що звучали в повстаннях козаків першої половини XVII ст. Так само збігаються уявлення православних інтелектуалів та козацької старшини про державний суверенітет і політичну націю,

в якості якої виступає «народ руський весь».

Однак є один важливий момент, в якому ці державні програми суперечать одна одній, а саме – уявлення про функції володаря та роль церкви в державі. В колах освіченого та політично активного духовенства України з часів Петра Могили ідеалом правителя був «цар-філософ», що на основі мудрості та моральних якостей дбає про загальне благо. Богдан Хмельницький під впливом східних православних ієрархів схиляється до візантійсько-московської ідеї володаря-самодержця, який звітує лише перед Богом. Це могло бути одним з факторів політичного вибору гетьмана на користь союзу з Москвою, що активно не підтримувалось митрополитом Київським та значною частиною православного духовенства й козацької старшини. Протягом другої половини XVII ст. козацька держава, незважаючи на складні політичні умови, розвивалась в юридично-правовому та ідеологічному сенсі, змінювався склад козацької старшини. Сформульовані духовенством державницькі уявлення теж зазнавали змін під впливом об'єктивних обставин, в середовищі духовенства, так само як і в суспільстві в цілому, з'явилися різні точки зору, однак продовжували здійснювати значний вплив на становлення національної свідомості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Костельнюк М. Політичний аспект діяльності Петра Могили [Текст] / М. Костельнюк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2011. – Вип. 22. – С. 127 – 134.
2. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: УЗ-х книгах [Текст] / О.П.Крижанівський, С.М.Плохій. – Кн. 3. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.
3. Мицик Ю.А. Київський патріархат у проектах Петра Могили [Текст] / Ю.А. Мицик // Український історичний журнал. – 2007. - № 1. – С. 61 – 69.
4. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: монографія [Текст] / С. Плохій. – К.: Критика, 2006. – 495 с.
5. Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.: монографія [Текст] / Л. Прицак. – Харків: Акта, 2003. – 499 с.
6. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет: монографія [Текст] / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
7. Хавришин М. Богдан Хмельницький та Українська Православна церква (1648 – 1657 рр.) [Текст] / М. Хавришин // Український історичний журнал. – 1995. - № 4. – С. 92 – 100; 1995. - № 5. – С. 57 – 66.
8. Шалашна Н. Уявлення про державу та її відносини із церквою в українському православ'ї козацької доби [Текст] / Н. Шалашна // Схід. – 2014. - № 3. – С. 68 – 77.
9. Шевченко І. Україна між Заходом і Сходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття [Текст] / І. Шевченко. – Львів: Інститут історії церкви Львівської Богословської академії, 2001. – 250 с.
10. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.: монографія [Текст] / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

Стаття надійшла до редакції 16.09.2014

REFERENCES:

1. Kostelnuk M. Politychny aspekt diyalnosti Petra Mohyly (Political aspect of Petro Mohyla's work). *Suchasna ukrainska polityka. Politytky I Politology pro nei*. K., 2011. vyp. 22. pp. 127 – 134.
2. Kryzhanivsky O. P., Plokhii S. M. Istoria tserkvy ta religiynoi dumky v Ukraini (The history of the church and religious studies). in 3-volumes. V. 3. K.; lybid', 1994. 335p.
3. Mytsyk Yu. A. Kyivsky patriarkhat u proekтах Petra Mohyly (Kyiv patriarchate in Petro Mohyla's projects). *Ukrainsky istorichny zhurnal*. 2007. № 1. pp. 61 – 69.
4. Plokhii S. Nalyvaykova vira. Kosatstvo ta religia v raniomoderniy Ukraini: monografija (The faith of Nalyvayko. Cossacks and religion in Ukraine of early modernism: monograph). K.: Krytyka, 2006. 495 p.
5. Prytsak L. Osnovni mizhnarodni dogovory Bohdana Khmelnytskogo 1648-1657 rr.: monografija (The princi-

- ple international pacts of Bohdan Khmelnytsky: monograph). Kharkiv: *Akta*, 2003. 499 p.
6. *Smoliy V., Stepankov V.* Bohdan Khmelnytsky: Sotsialno-politychny portret: monografija (Bohdan Khmelnytsky: Social-political portrait: monograph). K.: *Lybid'*, 1995. 624 p.
7. *Khavrishin M.* Bohdan Khmelnytsky ta Ukraïnska pravoslavna tserkva (1648 – 1657 rr.) (Bohdan Khmelnytsky and Ukrainian orthodox church (1648 – 1657)). *Ukrainsky istorychny zhurnal*. 1995. no 4. pp. 92 – 100; 1995. no 5. pp. 57 – 66.
8. *Shalashna N.* Uyavlenia pro derzhavu ta ii vidnosyny iz tserkvoju v ukrajinskomu pravoslaviji kozatskoji doby (Scenes about the state and its relations with the church in Ukrainian orthodoxy of Cossack period). *Shid*. 2014. no 3. pp. 68 – 77.
9. *Shevchenko I.* Ukraina mizh Zakhodom I Skhidom. Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII stolittya (Ukraine between East and West. Essays on history of culture until the beginning of XVIII century). Lviv: *Institut istorii tserkvy Lvivskoyi Bogoslovskoyi akademii*, 2001. 250 p.
10. *Yakovenko N.* Paralelny svit: Doslidzhenia z istorii uyavlen' ta idey v Ukraini XVI – XVII st.: monografija (Parallel world: researches on history of phenomena and ideas in Ukraine XVI – XVII ct. monograph). K.: *Krytyka*, 2001. 416 p.

Шалашна Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент
Донбаський державний педагогічний університет
Адреса: 84116, м. Слов'янськ, вул. Генерала Батюка, 19
E-mail: n.shalashna@gmail.com

Shalashna Natalia Mykolaivna – PhD in historical science, associate professor
Donbass state pedagogical university
Address: 19, Gen. Batiuka Str., Slovyansk, 84116
E-mail: n.shalashna@gmail.com